

Андреева Оксана Афанасьевна
Учитель начальных классов
МБОУ «Егольжинская СОШ им.Д.И.Павлова»
Егольжа /Нюрбинский
«Кыра саастаах оҕолору иитии ньымалара»

Национальнай оскуолаларга иитии, үөрэтии үлэтин ис хоһооно ураты суолталаах. Үлэлээн кэлбит ситиһиилэри ырытан, саңалыы көрүүлэри киллэрэр кэм эмиэ тирээн кэллэ. Сэнэммэккэ, бэйэ бодотун тардынан, сайдар суолу чопчу көрүнэр киһини иитэн таһаарар сорук саңалыы турар. Билигин олох күүскэ уларыйда. Ханнык баҕарар омук аан дойду эйгэтигэр киирэн тэңнэ олорор кыахтанна. Аатын суолун, төрдүн-ууһун киэн тутта илдэ сылдьар киһини иитииттэн норуот билгэ туруктаах буолара, омук быһыытынан сүппэккэ, симэлийбэккэ, тыыннаах хаалара тутулуктаах. Онон иитии, үөрэтии боппуруостара ураты сүнкэн оруоллаах.

Оҕо айдарыытын аһан арыян, дьобурун сайыннаран, сөпкө сайдар кыах биэрэн, айылбатын кэспэккэ, уолу уол, кыыһы кыыс аналыгар батыһыннара иитии сөпкө иитии диэн буолар.

Киһи тыыннаах буолар сүрэхин баҕата икки аңы хайдар. Бастакыта - тус бэйэ көмүскэллээх, тыыннаах буоларга дьулуһар уонна иккиһэ – дьон сэргэ ортотугар дьон тэчинэн сылдьар баҕата, онтон сиэттэрэн дьон бөлөбө көмүскэллээх буоларга дьулуһар. Иитэр диэн-ол аата сүннүүнэн аһатар-таңыннаар туһа. Айахтарын иитэр- ол аатабэйэлэрин астарын-таңастарын хааччынар аата.

Оҕону киһи гыныы, оҕо киһи буолуута- оҕо дьон тэчинэн, дьон сиэринэн, Айыы сиэринэн киһилии майгыта, киһилии сыһыана, тутта-хапта сылдьара. Киһилии киһи ирдэбилигэр оннук өйдөбүлгэ сөптөөх буолара. Оччоҕо оҕону көрөр-харайар, аһатар-таңыннаар, бороохтутар, улааттыннаар, ыал оңорор, атаҕар туруорары таһынан оҕо киһи, киһи-хара буоларыгар, киһилии киһи дэтэригэр дьулуһар эбиттэр. Манна хайатыгар да саха «иитэбин» диэн тылы туттубат. Онон биһиги, аныгы сахалар, эмиэ оҕобутун «иитэбит» дииртэн аны туттунуоһун. Оҕобут оччобуна ордук киһи буолаарай.

Сыһыан эйгэтигэр оҕону бэйэни кытта тэңнэ тутар үтүө үгэс баар. Оччоҕо эрээҕэ дуоспуруннаах, минин билинэр, дьон тэчинэн сананар буола улаатар. Дьонтон намыһах, алын эбэтэр үрдүктүк, бардамнык санаммат. Саха менталитета – олохтоох толкуйа сахалыы санаата-дьон тэчинэн сананыы, дьон тэчинэн сылдьыы, дьон тэчинэн олох олоруу. Иитии диэн өйдөбүл оҕо өйүн-мэйиитэ, өйүн-санаата, иэйиитэ дьулуур эйгэтигэр дьайыы буолар.

Онон оҕону иитии диэн өйдөбүлгэ сүннүүнэн оҕо айылбаттан бэриллибит үс кутун үһүөннэрин чөл илдэ сылдьан, ис айылбатынан сайдарыгар дьүөрэ төрүт култуураҕа сыһыарыыны киллэрэбит. Иитии сүрүн сорууга дэгиттэр сайдыылаах киһилии киһи, көңүл айыы киһитэ. Оҕо бэйэтин

өйүнэн-сүрэбинэн, удьуор тыынынан үлэлэһэн, сыралаһан бабатын толунар, дьобурун сайыннаар. Дьэ оччобуна тобуллаһас, сайаһас, дэгиттэр сатабыллаах киһи буола улаатар. Оһо ис айылбатынан сайдыта уонна тастан дьайыы дьүөрэлэһэрин айылбатын алтыһа иитии киһититии диэн ааттанар.

Оһо ис эйгэтэ, сахалыы айылгыта симыыт курдук бүтэй. Сөпкө ииттэххэ, ол бүтэй иһиттэн кэмиттэн кэмигэр оһо айдарыта арыллар, өйө тобуллар, талаана тахсар.

Иитэр үлэ ыарахана оһо ис айылбатынан сайдыта уонна оһону култуураһа сыһыаран сайыннарыы сатаан-кыайан дьүөрэлэспэтиттэн тахсар. Ону оһо билиэн-көрүүн бабата сүтэрэ, өйүгэр оңорон көрүүтүн сыһата, кэдэргэ туоһулуур. Оһо сайдытын тэтимэ, таһыма тус-туспа, онон биир халыыпка киллэрэн, хам баттаан, уларытан, иннин ылан ииттэххэ оһо кэхтэр, дьонтон тэйэр, бүгэр. Иитии диэн оһоһо дьулуура иитийэхтээһин аата. Бу дьулуур оһо өйүгэр-санаатыгар үтүө үөрүүһү, үтүө баһа санааны олохсутар. Дьулууру сатаан ииттэххэ оһо сүрэһэр үтүөһэ баһарыы сөңөр. Хара санаа, мөкү быһыы өйүгэр да киирбэт. Онон иитии диэн оһоһо айымньылаах дьулууру, удьуор тыынын иңэрии буолар. Ол туһугар иитээччи бэйэтэ эмиэ удьуор тыыннаах буолуох тустаах. Удьуор тыынын үс хайысханан хайан, бүөбөйдээн илдэ сылдыаллар – билии-көрүү, үгэһи тутуһуу; сиэрдээх майгы; кэрэни айыы-тутуу. Чэгиэн эт-сиин, чөл туруктаах буор кут дьулууру түстээн биэрэр.

Сиэрдээх майгы диэн дьон-сэргэ былыр былыргыттан бастатан туран олоххо эрэли, итэһэли, олоххо тардыһыыны ааттыыр сиэрэ суох буолуу-айылһаны, атын киһини күөмчүлээһин, аңаардастыы туһаныы, апчарыйыы, атаһастабыл. Быһыы- майгы диэн киһи тас эйгэһэ тутта-хапта сылдыар сиэрэ, таһыма, көстүүтэ ааттанар.

Норуот муудараһа сүбэлиирин курдук, удьуор тыынын илдэ сылдыан оһоһо иңэриэххэ.

Иитии диэн:

а) оһо сүрэһин бабатын, олоххо көмүскэллээх буоларын, дьон тэңинэн сананар бабатын толуйуу;

б) айылһаттан айдарытын, өйүн аһан арыыы, дьобурун сайыннарыы;h.h

в) тапталынан оһо иэиитин уһугуннаран, сайыннаран, үтүө бабатын тилиннэрии;

г) оһоһо сиэрдээх майгыны, эрэ-итэһэл көмөтүнэн олохсутуу.

Удьуор тыынын иңэрэр, көңүл сайдар киһини иитии-төрүт тосхол.

Оһону кии оңоруу тутуллара:

1. Натурализм принцибэ (оһо ис айылбатынан чөл кута- сүрэ).

2. Социологизм принцибэ (дьон тэңэ буолар баһа)

3. Гуманизм принцибэ (сайдар баһа кэскили,тутуу)

4. Духуобунас принцибэ (удьуор тыына)

Бу тутуллар оһо сайдарыгар бары кэлим кытталлар, хоһулаһан,

ситэрсэн биэрэллэр, ис тутуллерын, ситимнэрин кэспэттэр. Атын, быстах тутуллер бары бу 4 эркин иһигэр сылдыаллар, олоххо киирэллэрин хааччийаллар.

Айылба биэрбит сүр күрүөтэ оҕо 7 сааһыгар үс кутун сүрүннүүр. Мантан ыла оҕо сүрү ииттинии диэн сатабыл кистэлэнэр сыстар.

Оҕо аны 4 кырыыта олоххо дьулуруунан дьон тэңинэн сылдыар бабатынан салайтаран, ситэр, хотор. Оҕо ис туруга таска, тас эйгэбэ биллэр.

Сөпкө сайдан иһэр оҕо билиэн-көрүүн бабата күүстээх, өйүр оңорон көрүүтэ сөптөөх, кэрэбэ тардыстыылаах буолар. Оҕо айылбата төһө сайдан иһэрэ онон биллэр. Сыһа ииттэххэ, оҕо билиэн-көрүүн бабата кэхтэр, өйгө көрүүтэ кэдэрги, түктэри хайысхаланар.

Удьуор тыынын оҕо төрөөбүт тылын, омок үйэлээх итэбэлин, төрөөбүт дьэитигэр-уотугар, сиригэр-дойдугар тапталын кытары иңэринэн, хорсун санаалаах, сүрүбэр айыы уоттаах, бигэ туруктаах, сиппит, толору, олох кырдыгар, үтүбэ-кэрэбэ эрэнэр, итэбэйэр, дьулуһар киһи киһилии киһи буола сайдар. Омок быһыытынан уйулбата чопчуланар, айылгыта аһыллар.

Кыра эрдэбиттэн көңүл тыынан, көңүл көтөн, сирдээх майгыны үтүктэн, үтүбэ көбүйөн, ииттиллэн-уһуйулан, киэң көбүстэнэн, уһун тыыннанан, көрсүө-сэмэй, ытык сиртэн толлумтуо, аһыныгас-көмүскэс майгыланан отуора олохсуйар.

Онтон сарыал сааһыттан оҕо санаата төрөөбүт уйатыттан тэлэһийэн, арахсан, туспа тустаах суолга тахсар.

Ньыма диэн оҕо өйүн, сүрүбүн бабатын, этин-сиинин көрдөбүлэ сайдыытын сөпкө дьүөрэлээн салайан биэрэр аналлаах иитэр үлэ албаһа. Иитэр ньыманан оҕо сатабылы, үөрүйэби иңэрэллэр, тутта-хапта сылдыыны чочуйаллар.

Иитэр ньыма хайа бабарар омокка, норуокка, киһи аймахха барытыгар икки сүрүн бөлөххө арахсар. Ньыма омок уратытыттан улахан тутулуга суох. Норуот иитэр ньыматын ситимэ үйэлэргэ чочулан, киһи аймахха барытыгар биир собустук сайдан кэллэ. Ону араас омокка норуот педагогикатын чинчийээччилэрин үлэлэрэ туоһулуур.

Маңнайгы бөлөххө өр кэмнэ дьайар ньымалар киирэллэр. Манна тылынан иитии ньымата (тылы ылыннарыы, тылга киллэрии, тылынан такайыы, соробор таһыйыы, биһиллээһин) ордук суолталааба омок ахсын биллэр. К.Д.Ушинскайтан сабаалаан ийэ тыл күүһүн үтүс омок педагога бигэргэтэр. Ол курдук, төрөөбүт төрүт тыл иитэр суолтатын билиңни кэмнэ сахалар хаттаан өйдөөн эрэллэр.

Оҕону бэйэ холобурунан иитии киһи – киһи олоһун усталаах-туоратыгар тохтоло суох дьайа турар ньыма. Бабар-бабарыма, эт-этимэ, улахан киһи ийэ-аба, уруу-аймах, саастыылаахтарын холобурун көрө сылдьан, оҕо оҕону үтүктэн үөрэнэр, иитиллэр. Үтүө холобур үйэлээх үөрүйэбин атын туох да солбуйбат.

Дьарыгырдыы (эрчийии, уһуйуу) эмиэ маңнайгы бөлөххө киирсэр, уһун сыралаах, дьаныардаах үлэни ирдиир мындыр ньыма. «Дьарыга суох оҕо дьалбаарар, эрчиллиитэ суох оҕо эмтэрийэр» диэн Саха уот харахха этэр.

Көңүл биэрийи-обону айымньыга сыһыарар ньыма, сатабыл. Көңүл киһи диэн талбытынан сылдыар киһи буолбатах, бу ким даһаны оңоро илигин бэйэтэ баһатынан, өйүнэн тобулар, оңорор, айар-тутар, айымньылаах киһи. Сөптөөх кэмигэр таба тайанан обобо көңүлү биэрдэххэ, обо сайдыыта күүскэ, киһи хараһар быраһыллар курдук, эмискэ чаһылыс гынар. Обо тобуллар, өрөйөр-чөрөйөр, аһыллар – арыллар.

Удьуор тыынын обобо иңэрэр, дьулууру иитэр биир албас- илин былдьаһыннарыы, күрэхтэһиннэрийи, обо өрөгөй талаанын үрдэтии буолар. ол гынан баран бу сэрэнэн, көрөн, ньаллаан туттар ньыма. а ара бардаһына, обо бэрдимсик, харса хабыра суох, дьонтон өрүү чорбойор эрэ аакка сылдыар бөрүкүтэ суох майгыланар. Отто нэмин билэн, куолаан илин былдьаһыннарыы диэн сомоболоһуу тыынын иитэр солбуллубат ньыма.

Иитии быстах ньымата хаһан да икки өрүттээһин мэлдьи өйдүү сылдыар наада, нэмин билбэккэ аһара барыы обо сайдыытын атахтыыр. обону иитэр ньыманы сатаан туттуу олох улуу муудараһа буолар.

Билигин олох күүскэ сайынна, уларыйда. Ол гынан биһигини, учууталлары, олох тэтиминэн эбии сайдан иһэргэ күһэйэр иитии-үөрэтии боппуруостара быстыспат сибээстээхтэрин, сүңкэн оруоллааһын өйдүүбүт. Иитии диэн обобо дьулууру иитийэхтэһин буолар бу дьулуур диэн обобо өйүгэр- санаатыгар үтүө үөрүйэһи, үтүө баһа санааны олохсутар. Дьулууру сатаан ииттэххэ, обо сүрээһэр үтүөһэ баһарыы сөңөр. Итини учуоттаан кыра саастаах обону саамай чугас дьонун, төрөппүттэрин, уонна билэ-көрө сылдыар нэһилиэк киэн туттардьонун холобурдарыгар иитэр сөптөөх буолуо дии саныыбын. Онон кылааһым оболорун кытта үлэһэ итини учуоттуубун. Кылаас чаастарын, тэрээһиннэри онно чугас темаларга ытабын.

Ити тэрээһиннэр, кылаас чаастара олохтоох холобурга, матырыйаалга олобуран ытыллаллар. Обо оччобо ордук өйдүүр уонна чугастык ылынар.

Түмүк: киһи аймах историятыгар обону иитэр ньыма сүннүүнэн икки бөлөххө хайдан сайдыбыта уонна араас омукка барытыгар улаханлык уратыласпат, уларыйбат. Хайа баһарар омук обону иитэргэ уһун кэмнэ туттар үс ньымалааһа биллэр – тылынан, бэйэ холобурунан, дьарыгырдан. Быстах ньыма омукка эмиэ биир – хайһал, сэмэ, ирдэбил.

Иитэр үгэс ситимэ диэн омук олорор айылһатынан, олобун оңкулуттан көрөн, чопчу уратылаах буоларын таһынан, сайдыы-кэхтии таһымынан уларыйа турар. Бу обону иитии хатылана турар көстүүтүгэр дьүөрэлээн, өбүгэ чочуйбут бэлэм тэрилэ, туттар мала, сүбэтэ – амата, ыйынньыга, норуот педагогикатын сүннэ. Төрүт үгэс обо ис айылһатынан сайдыытын кытта дьүөрэлэһэн, үйэттэн үйэһэ байан, тупсан сайдан иһэр, обону төрөөбүт айылһатыгар алтыһыннаран иитии тутулун олоххо киллэрэр.